

B. P. HASDEU

După
publica-
princip-
drăgu-
legii, p-
din 1891
prima c-
Apro-
„Prima
1891. A-
este de im-
treia ediție, p-
poporul, la re-
absolut, nici o-

Spătă moartea
considerându-
reproduk-
secolului al II-lea
dimpotrivă valo-
epochi și carac-

Am păstrat
indexul său.

Intrucât, într-o scrisoare către un prieten, Hasdeu declară că
aceea ce lipsea în sa engleză trebuia să apară acolo, de vreme ce va avea
șa-și întâlnească în alte două opere: „Mărturie” și „-mai în fa sensuri, apoi în sensuri
recunoscute”, am adăugat în addendum (în limba română) cele două studii „Cepindând largul sens” și „Însemnările lui Săvîrșin” (în primul din aceste volumuri, numită în continuare „Căduse nelinșicat”, în al doilea tota
al triologiilor spinute), ca o continuare împreună.

În fruntea Addendelor (4-5), reprezentându-le la a 3-a ediție, care susține
pești chiar curiozul autorului demis.

În Addenda 2 se reproduc său fragmente din „spiritul și divinitatea Pozitivism-
iztrice publicat înca din 1874” (în „Căduse nelinșicat”, V, nr. 8, p. 144-145)
și referat aproape neșchimbat din „Căduse nelinșicat” (în „Căduse nelinșicat”, I
(data de 1874, iar de lăsat).

Păstrând intacte cele
și „Cinile alese și libere” (în
postfață, dezvoltate, după moar-

Editie critică de

I. OPRIȘAN

Editura SAECULUM I.O.

București, 2019

Cuprins

Revenire la ediția princeps (I. Oprisan)	V
Sic cogito	VII
Prolog	IX
Ştiința sufletului	1
I Dumnezeu, nemurirea, destăinuirea	1
II Somnul și sufletul	20
III Telegrafia iubirii	41
IV [H]ipnotismul în spiritism	62
V Materialismul în spiritism	90
VI Excelsior	108
Epilog	132
 Apendice	
Vedute planuri și secțiuni ale templului „Iulia Hasdeu“	133
Index	141
Tabla	145
 Addenda 1	
Prefață la a 3-a ediție	149
[Ita sensum]	
Studii fizice asupra spiritului	
[1.] D. Fourtier și fotografia extraretinală	151
[2.] Materia odică și materia nimbică	164
 Addenda 2	
O introducere în istoria universală	170
Renașterea lui Vauban	196
Addenda 3	
Corespondență spiritistă	201

Respect pentru oameni și cărti

1. Scrisori expediate de B. P. Hasdeu	201
Către V. Cosmovici	201
Iuliu Dragomirescu	201
Dr. C. I. Istrati	201
Emil Jelescu	203
H. G. Lecca	203
dr. Nicolae Manolescu	204
Colonelul Stoica	204
Teodoridi	205
2. Scrisori primite de la prieteni și membrii ai cercului spiritist hasdeean	205
De la C. M. Ciocazan	205
V. Cosmovici	206
dr. C. I. Istrati	207
Em. Jelescu	210
dr. Nicolae Manolescu	212
Mitropolitul Ghenadie Petrescu	213
I. P. Serbulescu	215
3. Scrisori primite de la personalități ale mișcării spiritiste internaționale	219
De la M. Leymarie	219
P. G. Leymarie	221
Comte A. de Rochas D'Aiglun	225
Nicolae Vaschide	235
4. Scrisori primite de la admiratori pe teme spiritiste	238
De la maior Arghirescu	238
Ioan Blidariu	239
I. Cionca	240
Panait A. Georgescu	240
Nicolae I. Ghilea	241
Grigoratu (locotenent)	242
Ilie Gudin	243
Al. Iarea	243
I. Ionescu	244
M. Ipătescu	244
Nicolae Jelescu	245
Al. Molănescu	246
Armand [M.] Ocampo	247
George I. Sabovici	247

Respect pentru oameni și cărți

I. Săndulescu	248
Petru Săvescu	248
Alexandru Sc. Stan	251
I. S. Steirman	251
N. I. Stupcanu-Delasasca	252
F. M. Șocarici	252
Mih. St. Tulbure	252
Constantin Vasilescu	253
5. Relatări asupra unor fenomene paranormale	254
[Alexandru Hațegan]	254
I. Rădulescu-Copăceanu	255
6. Scrisori despre realizarea unor lucrări pentru Castel și Cavou	257
P. R. Casciani	257
V. Cosmovici	258

ONTOLOGIA

ab Revizionistul încearcă să se pozeze ca fiind o teorie de înțelegere a realității care să nu fie doar o teorie filozofică, ci și o teorie de cunoaștere care să nu fie doar o teorie filozofică, ci și o teorie de cunoaștere.

SCIINȚA SUFLETULUI

I.

DUMNEDEU, NEMURIREA, DESTAINUIREA

ai întâia de tóte, să lămurim bine
titlul pus în fruntea acestei scrieri.

Când noi dicem «Sciința sufletului», nu înțelegem sciința despre suflet a celor invětați, ci sciința cuprinsă în sufletul fie-cărui om, ori-cât de ne'nvěat: religiunea. Si când dicem «religiune», nu înțelegem vre-o religiune deosebită, ci întreitul simbure al tuturor religiunilor căte aū ființat vre-o dată sau ființéză pe fața pământului: Dumnedeu, Nemurirea, Destainuirea.

Unica religiune, care se intemeiază întrégă numai pe aceste trei principie, fără nici un alt amestec, este Spiritismul.

Spiritismul dară, cuprinsul și ținta ceretării de față, nu alcătuesce o credință nouă și nu este o credință a-parte; nu e nouă, căci dogmele sale sunt sădite în inimi de când omenirea, și nu este a-parte, de vreme ce aceste dogme sunt împărtășite de ori-care altă religiune.

Spiritismul trece cu tacerea peste tot ce nu se găsește decât în cultul religios cutare sau cutare, și imbrătișeză tot ce

ne întimpină de o potrivă în fie-care din acele culturi, adeca tot ce nu este cult, tot ce nu este rit, tot ce nu este particular, tóte căte le recunoșce și creștinul și mahometanul și evreul și sălbaticul; însă pe unele le înlaturéză fără despreț și fără ură, iar pe cele-lalte, fără fanatism sau bigotism, le supune judecății și ispitei.

Prin universalitatea principiilor sale și prin lipsa de patimă, Spiritismul este, sau cel puțin pote să devină și tinde a deveni, singura credință-sciință.

Am arătat destul de verde și, băgați bine de samă, am spus fără nică o sfială că sunt Spiritist.

Dar cui vorbesc eu ore ca să mă 'nțelégă? și cine sunt eu, ca să am dreptul de a fi ascultat?

Cui vorbesc? Astădi Spiritiștii se numără o sută de miiliuni numai în Paris, iar în America ei trec peste dece milioane numai în Statele-Unite, dintre cari forte mulți nu sunt proști și forte puțini sunt

nebuni. În acăstă stare de lucruri, când gluma nu mai încape, aceia cari mai pun pedeç în mersul Spiritismului și cu cari, prin urmare, el se vede silit a da pept, se pot împărți în următoarele opt tagme :

1º. Sint o samă de ómeni cari rîd tot-d'a-una, de toți și de tóte. Pentru ei rîsul este o datorî, pe care și-o împlinesc cu fericire. In privința acestora, cu cari e păcat și chiar o necuvîntă de a fi cine-va posac, eú tot-d'a-una am rîs cu dînsii, rîdînd de dînsii. Așa voiu face și de acum înainte.

2º. Sint unii, căturari sau necărturari, cari aú vorbit, aú strigat și mai ales aú scris vre-o dată contra Spiritismului, fără să'l fi cercetat cu stâruință sau fară a fi avut mijloce de a'l pătrunde cum se cade. De atunci, îngâmfarea, desertăciunea minții și a inimiei, un amor propriu reü înțeles, ii împedecă nu numai de a'și spovedi greșela, dar nici măcar de a fi sguduiți în cerbiciă. In zadar le vei da doveđi peste dovedi. De nu vor puté cum-va să'și închiđă ochii și urechile ca să încungiore un fapt pré pipăit, ei sint gata a'l restălmăci în chipurile cele mai ciudate, cele mai încurate, cele mai năsdrăvănesci, numai și numai ca să nu se contrađică. Cam tot de felul acesta sint :

3º. Toți aceia, cam mulți, cărora nu le place nici o nouitate, nemic și nemic afară din căte se învîță în școală. Leneși, ei își închipuesc că sciința, pe care o aú dînsii, le ajunge; pizmași, le pare reü de nisce descoperiri, la cari ei n'aú luat nici o parte. Dacă sint cum-va învîțați, acești leneși-pizmași născocesc une-ori contra nouăților argumente fórte istețe. Iată, bună-óră, cum un doctor dela Sorbonna numit Besian Arroy sfârîmă pe nemuritorul Copernic : «sórele e făcut ca să lumineze pămîntul; noi scim

însă că torțele se mișcă pentru a lumina mai bine o casă, iar casele nu se mișcă pentru a fi luminate prin torțe; deci, nu pămîntul se mișcă împregiurul sórelui, ci se mișcă sórele împregiurul pămîntului. » Si căți gură-cască nu se vor fi minunat la o asemenea logică !

4º. Apoi sint mulți cu musca pe căciulă. Ori-ce religiune are o morală; ori-ce morală are o sanctiune, adeca un canon, o pedépsă în perspectivă; deci, ei nu vor pedépsă, nu vor morală, nu vor religiune. Dînsii nu sint Spiritiști nu de alt ce-va, ci numai fiind-că nu pot fi nici creștini, nici păgânî, nici chiar mormoni ! Ei sint liberi cug etători, în același înțeles în care un bandit, un Cartouche sau un Simeon Licinski, este liber făcător. Cu aceștia să nu a-mestecăm la un loc pe :

5º. Unii băetăi nevinovați cu gârgăuni în cap, băetăi tineri sau bâtrâni, cari vor cu ori-ce preț să fie și/sau pșit la idei, dacă nu și la mănuși. Un Moleschott, un Büchner, un Carl Vogt, un Lombroso trec printre'un fel de modă ca și un Zola, trec de se trec pînă ce iute se învechesc, întocmai după cum s'aú învechit un Hobbes, un Gassendi, un Aretino. Sărmani copilași, în loc de a urma acestor fericiți trecători petrecători, pe cari pôte nici nu i-aú cetit măcar, ar face mult mai bine să caute în istoria sciinței, a literaturiei, a artei, numile tuturor acelora cari nu se învechesc nici o dată. Pentru onórea omenirii, acești luceferi sint mulți, și toți, toți pînă la unul, ei scieau că pôrtă într'înșii o scânteia de nemurire, pe care de pe aici, din viața cea pămîntescă, o aștepta deja din când în când cu putere înșlefuirea de sus.

6º. Cei mai mulți habar n'aú ce este Spiritismul. După dînsii, el se cuprinde și se mărginesce în învîrtirea meselor, adeca într'un punct de unde pînă

Respect

la Spiritism e totașa de departe ca dela apa, care ferbe pentru supă în bucătăriă, pînă la trenul Fulger. Eș unul mărturisesc în cuget curat că n'am invîrtit nici o dată o mésă, și nu simțesc nici o postă de a o invîrti vre-o dată.

7º. Uniș se tem și se feresc de Spiritism din pricina cător-va șarlatani prinși, cum se dice, cu ocaua mică sau cu măța în sac, după cum alții se fac atezi din pricina păcătoșiei unor popi. Dar atunci o mai mare coțcăriă ar fi Medicina întrégă, în care șarlatanismul e ceva de tôte dilele. S'apoî ore numai Medicina? Nu se află nici o sciință, nici o meseriă, nici o ramură de traiu, în care să nu se fi strecurat și să nu se aciuze ómeni de rea credință, totașa precum nu este nici un fel de monetă care să nu fi avut pe calpuzani ai sei. Feriți-vă dară și de bani, dacă vă dă mâna!

8º. În sfîrșit, sunt forțe numeroșii cel nedumeriți. El nu cred încă, dar nu mai rîd. El aș ajuns a cântări lucrul cu luare a-minte și lasă timpului sarcina de a aduce mai multă lumină. De cățiva ani încóce, tonul organelor celor mari de publicitate din Occident în privința Spiritismului este din ce în ce mai cumpătat. Rînjeturul de altă dată despre pretinșii visători de a-i lui Allan Kardec s'a înlocuit treptat, aprópe pe nesimtite, prin nesce cuvinte adesea bine-voitóre, mai tot-d'a-una pline de reserve, cam în felul celor scrise nu de mult de Emile Gautier sub titlul «Au pays des fées» în fruntea lui *Figaro*. Cele doă mari Encyclopédie din Lipsca, a lui Brockhaus și mai ales a lui Meyer din 1889, ambele oglindind starea cea mai prospătă a sciinței germane, adastă cu sânge rece cercetările viitorului. Ne pare bine de a recunoșce că această apucătură nepărténitóre, seriosă, adeverat sciințifică, pléca tocmai dela genialul Schopenhauer, a

cărui încercare asupra «Visiunii» (Versuch über Geistersehn und was damit zusammenhangt), deși publicată la 1851, adecă cu mult înainte de experimentarea fenomenelor celor mai însemnate, totuși pote chiar astădi, cu câte-va forțe mici schimbări, a servi ca prima pagină la o lucrare temeinică asupra Spiritismului.

Din cele opt tagme de mai sus, este învederat că numai ultimele trei ne vor înțelege, căci numai ele sunt doritóre și primitóre de înțelegere; pote că ne vor mai înțelege și băieții cel nevinovăti cu gărgăuni în cap, dar negreșit mai târziu, când se vor mai cerne și se vor căce.

9º. Mai pe d'asupra, am avé nevoie de a ne înțelege chiar cu unii dintre Spiritiști, ba încă cam multișori, cari nu sunt pătrunși de ideea cea de căpetenia că: ori-ce religiune trebuie să aibă în vedere numai binele omenirii, iar nici decum propria noastră piele sau o sécă și neastîmpérata curiositate, cu atât și mai puțin reul altuia.

Acuma sciū cui vorbesc. Dar cine ore sunt eș însuși?

Cel mai nou lucrător forțe harnic pe cîmpul Spiritismului, doctorul Paul Gieber, în ultima sa carte: «Analyse des choses», publicată săt acum abia căteva luni, a cređut de cuviință aș face următoreea auto-biografie:

«Rog pe cititori a crede, că eș nu spui aci decât ceia ce sciū prin observațione sau experimențione. Am ore-care drept de a pretinde că nici observaționea, nici experimenționea nu'mi sunt străine. Ca medic, adecă observator vrînd-nevrînd, îmi întrebuzintăz facultățile mele de observațione de doă-deci de ani, din cari cea mai mare parte petrecuți în spitalele din

Responzări la parantezele de la pagină

• Paris. Ca experimentator, am fost de saptă în timp de mai mulți ani în casă-pul laboratoriului de patologia experimentală și comparativă al Muzeului de istoria naturală din Paris; și printre alte multe cercetări, mi-a fost dat mie de a dovedi, prin nesce experiențe delicate, cum că animalii cu sânge rece, scutitii în genere de unele bôle d'ale animalelor cu sânge cald, le pot totuși căpăta, dacă vom ridica temperatura lor la un grad apropiat de a măsurerilor, ținându-i în apă caldă. Am dovedit de asemenea saptul interesant că păsările, găine și altele, pot turba și, transmisând turbarea mamiferilor cu mai multe septemâni în urma altorii, pot apoi să se vindece dela sine. Cu aceeași ocasiune am arătat că turbarea, o dată vindecată, nu se mai renoesc, căci păsările cele altoite într'un rînd nu mai turbăză, când le altotim a două óră. Tot ești cel de întâi am făcut cunoștușii germanii sau microbiii pemfigului acut și acei ai turbării, și memoriu pe care l-am publicat asupra totalității lucrărilor mele despre turbare și tratamentul ei a căpetat dela Facultatea de Medicină cea mai înaltă respreplată ce se poate da unei disertaționi. În sfîrșit, cei dela putere au văzut cu ochi buni, de sigur, apucăturile mele de observator și de experimentator, de óră-ce, în cinci rînduri diferite, guvernul Republicei franceze mi-a încredințat mie sarcina de a studia, în Franța și în străinătate, doce epidemie de cholera asiatică, doce epidemii de friguri galbene și metódele cele experimentale ale invățășilor străini...»

Si de ce óre le spune doctorul Gibier tóte acestea? Fiind că — de! — a cudeștat să scrie o carte, prin care întăresce Spiritismul, și deci se temea ca nu cum-va

lumea să-l ieă peste picior, dacă din sursă nu îi va spune, mai de-nainte, cu cine anume ea are a face.

Vrea să dică chiar astăzi, după ce Spiritismul numără deja de-mult în sinul său o mulțime de fruntași curat sciințifici, astronomi, matematici, chimici, fiziciani, naturaliști, antropologiști, filosofi: pe un William Crookes, un Russel Wallace, Fichte, Zöllner, Fechner, Ostrogradski, Butlerov, Hare, De Morgan, Barret, Huggins, R. Chambers, Gladstone, Oxon, Varley, Edison, etc. etc., afară de căpeteni literare ca Victor Hugo, Georges Sand, Thakeray, Trollope, Lytton Bulwer; Arsène Houssay, Théophile Gautier, Longfellow, Victorien Sardou și alții, chiar astăzi îndrăznește cineva numai cu rușinea pe obraz a scrie despre acăstă credință-sciință, acăstă singură religiune experimentală. Ii este iertat ori-și-cu a tipări cu slove mari, că geniul e o nebună și Dumnezeu o epidemie; ii este iertat a ne asigura, după Cabanis, că «cugetarea este urina creerului»; ii este iertat a împroșa pe față cu clăbuci de noroiu în avînturile cele mai înalte, cele mai adeverat omenesci ale omului; ii este iertat a ride de iubire, de prietenie, de milă, de jertfire de sine, de căte altele; ii este iertat, fără a i se cere dela din sursă, dela acela care batjocoresc, să dovedească cel puțin că este cincăva, că lucrăză și a lucrat mult și bine, că nu e un necubre nicător în roial cel muncitor al albinelor. Da! Insă când vrei să scrii de Dumnezeu și de suflet, când cauți a lămuri legămintul între cei plecați deja și cei remași încă, o! atunci cei fără suflet și fără Dumnezeu, cei cu *Nana* își arată dinții și îți cer titluri...

Deci, să le dau și eu pe ale mele.

Dar ce să le spuiu? Să le spuiu că's profesor de universitate? Nu îi mare

Respectabilă! Cățin profesorii universitari în Europa întrăgă nu sint ca un fel de imperceptibili microbi, prin cari ofticăză și studiul și studentul! Să le spuiu că sint membru al Academiei și chiar al mai multor Academie? Iarăși nu-i mare trébă! Tóte Academiele din lume, dacă le ieș cu toptanul, staț pe loc și nu vor să se mișce; iar luate în amărunt, ele adăpostesc vecinic în sinul lor multe venerabile mustre de rugină intelectuală, puse la păstrare de vremea rea. Să le spuiu că muncestesc fără intrerumpere, de trei-șeci și mai bine de ani, la ogorul sciinței și al literaturiei? că am dat la lumină vr'o doă-șeci și atâtea volume? că am fost mult lăudat de cutare și cutare și încă cutare? că am fost de atâtea ori premiat? că..... tot nu-i mare trébă! O muncă ori-cât de îndelungată poate să fie stérpă sau minciună; volumele ori-cât de numerouse pot fi un nămol de secături fară traiu după gustul momentului; laudele cât de sgomotose pot fi cerșite, mijlocite sau cumpărate; premiele pot fi de cărdășia. Ce să le spuiu dară? Voiu țice numai atâta că: în istoria, în filologia, în ori-ce sferă a cunoștinței, eu am fost tot-d'a-una sceptic, respingând autoritarismul de sus ca și popularitatea de jos și croindu-mi pretutindenea singur, prin propriile mele cercetări după isvōre, o cale nouă, bună sau rea, cum mă tăia capul, dar din inimă curată; fără frică de nimeni, fără folos personal, fără fățărniciă, fără reclamă.

Am spus că Spiritismul este credință-sciință, ceia ce însemnă că: pe de o parte, el cuprinde în sine mieșul tuturor religiunilor fără deosebire; iar pe de alta, nu numai se împacă cu sciința aşa numită positivă, dar încă o și întregesce, înfigându-și rădăcinile adânc în Biologie.

Intrebarea, dacă se află unde-va sau nu se află nicări nișce némuri omenesci atât de uitate de Dumnezeu încât să nu aibă nici o adulmecare de Dumnezeu, acăstă întrebare este, negreșit, de o însemnatate óre-care pentru Antropologă și pentru Etnologie, dar aci ne îngrijesc pre puțin, și iată de ce. Una din doă: se află sau nu se află. Dacă se află asemenea némuri, ceia ce este cu putință, atunci urmăză că religiositatea s'a desvoltat în omenire, și numai în omenire, de o dată cu o tréptă óre-care de cultură, și deci, ca și însăși cultura, alcătuesc o înaintare firescă a speciei omenesci. Dacă însă, din potrivă, asemenea némuri nu se află nicări, ceia ce érăși este cu putință, atunci începutul religiosității trebuie căutat deja la mai multă, la elefant, la câine, în straturile animale inferioare omului. Ori-cum ar fi dară, în ambele cazuri religiositatea este o propășire necesară pe scara urcării organismului, și acăstă ne ajunge ca punct de plecare; adeca ne ajunge ca punct de plecare de a sci că: este tot așa în firea omului de a crede în Dumnezeu după cum în firea omului este de a sta drept pe doă picioare, iar nu de a umbla de-abușilea, deși cutare sau cutare poate să umble de-abușilea și poate să nu creădă în Dumnezeu, fie de bună voie prin fantasiă, fie de nevoie prin slăbiciune organică.

Felurite forme și reforme, prin cari au trecut și trece religiositatea: fetișism, politeism, monoteism, apoī sabeism, budhism, brahmanism, mahometism, creștinism, apoī ortodoxism, catolicism, protestantism etc., nu ne privesc nici mai mult nici mai puțin decât întrebarea de mai sus despre epoca nascerii religiosității, adeca ne privesc numai ca nesce trepte de propășire ale unuia și același principiu. Care anume tréptă e superioară și care este inferioră, alăgă ori-cine

cum și place; destul că unele nu pot a nu fi mai sus, altele mai jos, altele mai la mijloc. Fie-care trăptă se deosebesce de toate cele-lalte prin cult și prin amăruntă, iar nouă nu ne pasă aice nici de cult, nici de amăruntă. Fie-care se asemănă cu toate cele-lalte prin recunoșterea lui Dumnezeu, a unui Dumnezeu înțeles mai bine sau mai reu, dar recunoscut d'o potrivă în religiunea lui Cetivayo ca și 'n religiunea lui Descartes sau a lui Kant. Cel mai adânc cercetător al religiosității la popore primitive Eduard Tylor ne spune că: «se poate șă dică că nici un trib selbatec nu este șă panteist în sensul cel strîns al cuvîntului; doctrina, pe care triburile selbatece o îmbrățișeză obicinuit, doctrină mijlociuă între monoteism și panteism, este un politeism având în culme o singură deitate supremă». Ei bine, selbatece sau neselbatece, astfel sunt toate religiunile, toate pînă la una. Din religiune în religiune se schimbă numai dîră numile proprii ale șefilor de a doua mâna, numai etichetele. Ce este Mercuriu dacă nu un Arhanghel? Câte-o-dată chiar numele propriu se păstrăză pe fură, bună-óră: trecând dela Romani la Români, străbuna Venere se resfrânge în sfânta Vineri din basmurile poporului. Însuși mosaismul, socotit cu drept cuvînt ca monoteismul cel mai curat, ne vorbesce totuși de îngerî, adeca pune la mijloc între om și între Dumnezeu o cîtă de finită aproape dumnezeesci. Cheme-se o asemenea ființă Rafail, sau cheme-se Marte, sau cheme-se săn-George, este în formă un politeism, deși în fond Dumnezeu rîmâne unul, unul în toate religiunile fără deosebire, încungjurat de oameni-dumnezei, de nisice mijlocitorî între cer și pămînt, din pricina căror orice teologie se alunecă pe ne-simîntîne în mitologiă, și n'are ce face — trebuie să se alunecă.

Ceia ce ne isbesce dela cea de 'n-taiu vedere în toate religiunile, este stăruința de a și da samă de obârșia nemurăratelor rele cari bântue lumea. Pre tutindeni s'a închipuit o deitate rea, una sau mai multe, luptând împotriva bine-lui. La Egipteni Tifon contra lui Osiris, la Indi Šiva contra lui Brahma, la Evrei Satan contra lui Iehova etc. Cea mai desvoltată, cea mai amăruntită iconă a acestui resboiu ni se înfățișeză în zoroastrismul persian, trecut apoi în manicheism și la urmă în bogomilism. De unde vine reul? se întrebă mereu și se tot întrebă sărmana omenire, respundîndu-și ea însăși: cată să fie și draci, nu numai îngerî. În toate religiunile însă ne intimpină, dacă nu ca un element cu totul mai pe sus de acéstă luptă, cel puțin ca cel menit a o sfîrși prin înfrîngerea reului, un Dumnezeu unul.

Și omul se măngâie cu nedejdea acelei biruințe dela urma urmelor, fiind sigur că o să guste și el din rôdele ei, o să le guste nu ca nîm omenesc, ci anume ca personalitate cutare sau cutare. Nu s'a găsit încă nici o semință omenescă ori-cât de josorîtă, care să nu crede în nemurirea sufletului. Și pentru ce ore crede? nu cum-va că se teme de mîrte și ar vrea să se amăgescă sau să se amețescă? Dar tocmai pentru că crede în nemurire, selbatecul nu se teme de mîrte. Fatalist la culme, el înfruntă primedea mai cu hotărîre decât ori-cine. Fatalism și frică sunt doar poluri opuse; din fatalism isvoresc ne-frica; unde este fatalism, frică nu poate să fie; unde e frică, nu poate fi fatalism. Delă Lucrețiului încocă, se mai trâmbițeză mereu că și 'n Dumnezeu omul crede numai de frică. Dar pentru ce ore omul mânâncă? Negreșit, de fome. Mânarea există ea sau nu? De n'ar exista mânare, omul nu ar putea avea fome. Închipuescă și cine-va o

Respectiv omenire pururea, flămândă, trăind și immulțindu-se văcuri peste văcuri fără mâncare! După cum sârbează, ca o trebuință organică, presupune că este ceva care să o poată îndestula, tot așa credința în Dumnezeu, credința în nemurirea sufletului, întru că aceste credințe sunt împărtășite de omenirea întrăgă din toți timpii și din tōte țările, făcând parte din organismul omenesc, nu se pot întemeia decât pe puțința unei îndestulări. Se întâmplă, vezi bine, a crede cineva și de frică, bună-óră mai toți ateii în ajunul morții sau când furtuna pe Mare începe să înnece barca; tot așa se întâmplă unora a mânca și cu d'a-sila; dar va î de o asemenea mâncare și de o asemenea credință!

Frică sau ne-frică, ori-care ar fi izvorul credinței tuturor ómenilor în nemurirea sufletului, faptul în sine a fost urmărit, cercetat, adeverit de cătră etnologi, și a căpetat în istoria comparativă a religiunilor numele caracteristic de animism. Cum este sufletul cel nemuritor, ce face el și unde petrece după eșire din trup, care este raportul lui de a-doua-đi cu cei remași pe pămînt, tōte acestea sunt nisice mărunțisuri, întocmite de fie-care popor, de fie-care viață de ómeni după un alt tipic; însă în tōte tipurile, cel creștin, cel brahmanic, cel chinezesc, cel selbatec, sufletul are o formă, adeca un învăliș material, un fel de corp streveștiu sau aburos, deosebit de corpul cel pămîntesc. Mulțumită acestei forme, sufletele se pot recunoaște și nu se amestecă la o-laltă. Mulțumită acestei forme, sufletele cele destrigate nu incetează de a fi în legătură cu cele întrigate, de a se vîrni în treburile omenesci, de a se destăinui noue, când e cu puțință sau când o cred ele de cuviință. Sufletele cele rele sau nenorocite se fac strigoai sau naïbe. Sufletele cele mari și cu-

rate, și ființii creștinismului, înălțându-se pînă la Dumnezeu, devin acei mijlocitori între cer și între pămînt, acei ómeni-dumnezei, pe cari tōte religiunile ajung a'i pré-apropia de Ființa Supremă. Impărtășirea tuturor acestor suflete, fericeite sau nefericeite, prin vise, prin vrăji, prin oracule, prin proroci, prin cătealte, alcătuiesc una și aceiași credință omenescă.

In sfîrșit, în tote religiunile, fie ele pe ori-ce tréptă a culturei, după cum binele universal se luptă cu reul universal și ajunge a'l birui la adeca, de asemenea binele individual trebuie să se lupte cu reul individual, pe care prin stăruință poate să'l biruescă. De aci urmăză resplată pentru cel biruit, pe deșteptă pentru cel biruit: raiu sau iad, respunderea fie-cuî pentru faptele sale.

Religiunea dară luată peste tot, desbrăcată de ori-ce particularism, de ori-ce împerechere după vreme și după loc, nici se înșațează cuprinđend trei, numai trei dogme:

DUMNEDEU.
NEMURIREA.
DESTĂINUIREA.

Prin aceste trei, numai trei dogme, care sunt legi neclintite ale firii omenesci în totă puterea cuvîntului, teologia este sciință fără a înceta de a fi credință, adeca ea înduplecă cugetarea cea rece și cîntăritore, mișcând în același timp pînă într'adânc cîrdurile cele mai gingești ale inimiei.

Însă ori-ce sciință, dacă în adevăr este sciință, trebuie neapărat să fie împăcată cu cele-lalte sciințe, să nu fie în zizanii cu nici una din ele, căci tōte sciințele închipuesc la o-laltă un întreg, un acord armonios, o singură enciclopedie. Ori-care teologie specială, fie protestantă, fie ca-

tolică, fie mahometană sau brahmanică, se poate privi cel mult ca flora unei țări, o floră uneori fără ciudată; nici una însă din ele nu este Botanică, deși totuște se întemeiază pe Botanică, care numai ea, generalitate a tuturora, este o adeverată sciință.

Din punctul de vedere curat științific, adevărat pe «știința marelui» — Astronomia și pe «știința micului» — Chimia, dacă ne întrebă cineva: ce este Dumnezeu? singurul răspuns care ni se pare a fi apropiat de adeveră, întru cât îi este dat omului de a ști ceva în starea îi de astăzi, cătă să fie: Dumnezeu este infinit. Noi ne întorcem astfel la bătrânu Voltaire, carele spunea în Dicționarul Filosofic: «ceia ce se poate încrediță fără temă, este că Dumnezeu este infinit, iar mintea omenescă e fără mărginită». Bietul Voltaire, osândit și deochiat ca ateu de cără abați și cardinali! Nu voiu uita nici odată cele două cenzuri, pe care le-am petrecut cu fizica-meala Ferney, în parcul și în casa, în odăia de lucru a nemuritorului cugetător; la stânga dela porță se 'nalță o bisericuță, d'asupra cării se citește: Deo erexit Voltaire — . Voltaire a ridicat-o lui Dumnezeu. Și acest cap atât de anti-bigot, atât de sceptic și atât de sănătos, atât de limpede tot-o-dată, vedea fără bine că cea mai nemerită caracteristică a lui Dumnezeu este: infinit, în contrast cu mărginirea minții omenesci, care totuști voiesc și e datore să l' cunoască.

Astronomia dovedește că oră-cât de multe ar fi lumile și oră-cât de mare ar fi universul cel cuprinzător de aceste lumi, ele totuște se află într'un infinit. Infinitul însă, în care e cuprins universul, nu este egal sau identic cu totalitatea părților acestui univers, adevărat cu lumile $a+b+c+z$, căci ele sunt totuști mărgi-

nite, fiecare având hotare, și deci arătă totalitatea lor. Matematicesce, negreșit, la ori-ce număr concret se poate adăuga un alt număr concret, și altul, și erăși altul, și totuști încă înainte fără a mai sfîrși vre-o-dată, ca și când s-ar putea închipui un infinit dintr-un sir de numere concrete; dar acest sir, fie oră-cât de lung, nu va fi totalitatea acelor numeroase concrete, de vreme ce o totalitate este o sumă, iar summa nu se poate trage decât atunci când se opresce socotela, când încetează lucrarea, când se punе o margine. Lumile din univers întocmesc în fiecare moment o sumă totală, și deci totalitatea lor $a+b+c+z$ este mărginită ca și fiecare din ele în parte: a , b , c , z . Universul, prin urmare, se cuprinde în infinit, totuști nu este infinit. Mai mult decât atâtă; știința nu poate prinde universul fără a ajunge neînlăturat și neapărat la noțiunea infinitului, dar ajunsă acolo, universul își se înfățișeză ca o simplă întâmplare, precum este o întâmplare, bună-óră, graiul românesc pentru acela care, plecând dela studiul acestui grai, se urcă treptat la limba omenescă în deobște, adevărat la datorul de a vorbi, la isvorul tuturor graiurilor realizate, realizabile sau pe cale de a se realiza: el vede atunci că acel dar de a vorbi este un principiu fundamental, din care s'a născut graiul cutare sau cutare, însă putea să nu se nască.

In acest chip, noi toti, pământul nostru, soarele nostru, miliocene de miliocene de alți soiuri cu alte pământuri și cu alți noi, cu alte întunericuri de fine similitoare, voitore și cugetătoare, «trăim, ne mișcăm și suntem în el», după spîna apostolului Pavel: suntem în acel infinit, dar nu suntem el. După cum globul pământesc este o belică de săpun învîrtindu-se într-o sistemă solară, totuști universul întreg, totuști corpurile crescă la un loc, suntem un fel de

Reșăbeșică de săpun învîrtindu-se în acel infinit, care le îmbrățișeză și le străbate de pretutindeni. Numai el este tot, căci numai afară de dînsul nu poate fi nemic. Numai pentru el, timp și spațiu nu există, fiind nemărginit în timp și în spațiu. Numai el scie tot, de oră ce îi ajunge a se sci pe sine-și, neavând pentru acesta vre-o trebuință de a cerceta raportul între eu și nu-eu. Dacă omul, culmea dezvoltării organice pe pămînt, scie atât de puțin, aproape nemic, este că, din legănătura la cosciug, pe mișcările seū eu îl mărginesce necontenit spăimîntătorul nu-eu.

Prima margine, un fel de zid despărțind pe om de ceea ce nu este el-insuși, e corpul cel grosolan, de care spiritul e legat ca prinț'un lanț elastic, putând a se depărta pînă la un punct, dar silit iute a se întorce. Apoi în lăuntru acestui corp, fie din pricina lui, fie din pricina altor spirite tot aşa de înlanțuite, cu cari spiritul cel înlanțuit are a face, se grămadesc mărgini peste mărgini. Intunericul e marginea luminei, reul e marginea binelui, urîul e marginea frumosului, minciuna e marginea adevărului, strâmbătatea e marginea dreptății, prostia e marginea minții, o margine mai îngustă sau mai largă după împregiurări, dar ori-ce «nu» este o margine pînă la care poate să înainteze «da», nu este decât o margine, o nevoie a firii celei mărginilor a lumilor și a ființelor din univers, și dispare acolo unde nu sunt mărgini. Prin natura cea mărginită a graiului omenesc, când noi dicem «binele», «frumosul», «adevărul», «dreptatea», «lumina», — când facem adeca o deosebire între aceste noțiuni, — este deja o mărginire, căci a deosebi însemnă a mărgini, pe când ele nu se deosebesc, nu se mărginesc, ci alcătuiesc un singur «da» în acela fără mărgini.

Astronomul, cu ochii rădicați spre întinderea cerurilor, dă peste infinit. Tot de infinit se isbesce chimistul, când își pogoră ochii în țărînă. Voind să înțeleagă ce este un corp, el îl desface în părți, apoi părțile în părtecele, apoi părtecele în părteceluțe, în părteceluțele părteceluțelor și aşa înainte, pînă ce ajunge la molecule și alte molecule, mai departe de cari nu poate să mai bucătăscă, deși știința îi dice că trebuie să mergă cu gândul pînă la atom, iar atomul rămâne cu totul afară din lucrarea puterilor chimice sau fizice, simplu, indivisibil, fără mărgini, adeca infinit.

Infinitul chimistului dincolo de moleculară, poate ore să nu fie același cu infinitul pe care'l află astronomul dincolo de univers? A dice că atomul, pe care nu trebuie să'l amestecăm cu nici un fel de moleculară, e «nemărginit mic», este o absurditate, căci ori-ce măsură, de măcime ca și de mărime, se potrivesc numai acolo unde sunt mărgini. Pluralul «atomî» e tot aşa de absurd, de vreme ce aceia ce n'are mărgini nu poate fi decât una: din data ce ar fi doă sau trei, ele s'ar mărgini neapărat una printreală și, prin urmare, ar fi mărginile. Atomul, adevăratul atom, nu poate fi nici doă, nici trei; nu poate fi nici mic, nici mare; atomul este unul infinit.

Infinitul astronomului și infinitul chimistului sunt dară același infinit, în cuprinsul căruia plutesc, cu toate ale lui, universul cel mărginit; atât de mărginit și răsmărginit încât, dela corpul ceresc cel mai mare pînă la punctul material cel mai mic, atingeră între mărgini nu există nicări în natură. După cum soriș se despart între ei prin spații calculabile sau necalculabile, de asemenea ori-ce moleculară cât de ultra-microscopică este despărțita de molecula cea mai învecinată prinț'un spațiu calculabil

saă necalculabil. Ceia ce ni se pare nouă a fi unit, nu este unit decât în părerea noastră, unit în realitate fiind numai infinitul, căci numai el este unul. În acest infinit, sōrele cel mai colosal și molecula cea mai imperceptibilă rotesc, rotesc mereu și se atrag de o potrivă, solidari și solidare între ei și între ele, dar nu se ating nică o dată prin mărginile lor. Acest infinit urătesc de o potrivă, după aceeași normă, una cum e și el unul, microcosmul și macrocosmul.

Pentru om, a urdi, a face, este a termuri, a pune în nisce mărgini mai mari sau mai mici ceva pe care 'l scōtem din noi însi-ne și din afară tot-o-dată. Cu cât mintea e mai înaltă, cu atât mai mare este partea cea trasă din ea însăși, însă în ori-ce cas ea trebuie să se amestece cu o parte din afară. Architectul, care clădesce, ies din afară material și cât-va din ideile planului, iar remășiță din propria sa minte, îmbinând unele și altele pentru a urdi un edificiu, adică pentru a le făptui în marginea cutare. Așa urătesc poetul și cismarul, tot-d'a-una în mărgini, tot-d'a-una cu calapod. Si eū, când dic acum «margine», ies din afară o vorbă gata, făcută, urdită, în care o cugetare este mărginită prin sonurile *m, a, r, g, i, n, e*. Numați infinitul, fiind singur, nu poate lua nemic din afară, ci urătesc toate din sine'șii, le urătesc însă în același chip, adecă termuresc, pune în nisce mărgini, mărgini prin cari făptura nu se poate confunda cu el; mai curind s'ar pute confunda un césoronic cu césornicarul care'l făcuse, căci césornicarul și césoronicul sunt ori-și-cum mărginiți unul și altul, pe când opera infinitului este o mărginire urdită de cel nemărginit, o mărginire și ea, dar o mărginire cu pecetea nemărginitului:

L'âme est tout: c'est le doigt de Dieu sur la nature...
(Julie Hasdeu).

Luând ca punct de plecare infinitul astronomului și al chimistului, al celor doi sciințe cari s'ar pute numi «alfa și omega», una suită căt e cu putință mai sus și cea-laltă coboîrtă căt e cu putință mai jos, noi am vădut că acel infinit, unul și același :

neavând mărgini, cuprinde în sine universul, dar nu e univers;

neavând mărgini, fințeză de sine'șii, chiar dacă n'ar ființă universul;

neavând mărgini, nu poate avea nică o însușire restrîngătoare, nici un atribut negativ ;

neavând mărgini, intrunesc toate atributele positive : «binele», «frumosul», «adevărul», «dreptatea», «lumina», «sciința», într'o singură afirmațiune;

neavând mărgini, urătesc totul numai din sine prin împunerea mărginilor la ceia ce voesce;

neavând mărgini, nu poate fi identificat sau măcar confundat cu făptura cea mărginită; și totuși :

neavând mărgini, urđind prin urmare numai din sine, este cuprins în ori-ce făptuire a voinței sale.

Numiți'l cum vă place. Numele nu schimbă nemic. Dar fiind că numele nu schimbă nemic și că puteți însi-vă a'numi cum vă place, lăsați-ne și pe noi a'ni ȣice :

DUMNEDEU.

Si acumă, în marginea cea îngustă a minții noastre sciind ce este Dumneadeu și cum se resfrâng el în ori-care din plăsmuirile sale, să trecem dela urđitor la făptură.

Aci nici Astronomia cu stelele, nici Chimia cu moleculele, nu ne mai călăuzesc, ci ne poate ajutori numai Bio-